

ANTÒNIA CARRÉ*

APORTACIONS A LA LECTURA LITERAL DE L'ESPILL DE JAUME ROIG

El meu treball pacient i llarg en l'*Espill* de Jaume Roig, que és una font inesgotable de sorpreses i d'enigmes, em permet presentar la vintena de casos crítics que enumero a continuació. Són exemples d'una lectura més precisa i matisada dels versos de Jaume Roig que la que ens ofereixen les edicions i les notes de Roc Chabàs (1905) i Ramon Miquel i Planas (1929-1950), dos grans editors que van donar a conèixer el text al segle xx i que van treballar a consciència amb els materials que aleshores tenien al seu abast, que difereixen notablement dels instruments de treball de la investigació actual. Divideixo aquests casos crítics en dos blocs, el primer dels quals és dedicat a la interpretació que cal donar a un lexema concret, mentre que el segon el reservo per a les esmenes d'edició i/o puntuació. Tanco aquestes pàgines amb un llistat d'hàpax del text i la interpretació que els atorgo, sovint gràcies a la perspicàcia de Chabàs o de Miquel i Planas i també dels autors dels nostres diccionaris.

Tinc en compte, òbviament, els dos grans diccionaris de referència, el *Diccionari Català-valencià-balear* d'Alcover-Moll (*DCVB*) i el *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* de Joan Coromines (*DECLC*), que, com es veurà, de vegades cometten errors flagrants d'interpretació en algun passatge presumiblement obscur. És just reconèixer que no totes les correccions a l'edició del text o totes les interpretacions lèxiques que aclareixen un passatge fins

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte de recerca «Medicina y literatura en la Baja Edad Media y el Renacimiento hispánicos: textos prácticos, didácticos y literarios en lengua vernácula» (HUM2004-05176/FILO), finançat pel Ministeri d'Educació i Ciència, i del grup de recerca consolidat «Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana» (SGR 2001 00286- 2001-2005), reconegut i finançat pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya.

ara dificultós són obra meva, sinó que recullo aquí aportacions d'altres investigadors i ho faig constar sempre en el lloc que pertoca. És clar que no és pas la meva intenció compilar aquí tots els estudis —com el de Peirats (2000-2001),¹ per esmentar-ne només un de recent— que han dilucidat el sentit de determinats episodis. Cito els versos de l'*Espill* segons la meva edició publicada al RIALC (CARRÉ, 2000) i dono en nota la correspondència de numeració amb l'edició de Ramon Miquel i Planas (1929-1950).²

A) CASOS D'INTERPRETACIÓ LÈXICA

1. En l'episodi dedicat a la crítica de les beguines, que omple la segona part del llibre segon, hi ha un lexema que mereix una mica més d'atenció de la que ha tingut, tot i que ha estat interpretat correctament pels editors. Quan el protagonista-narrador descobreix que la beguina no és el que aparentava i que els seus costums no eren gens austers ni castos, diu:

«Lo llit volia,
lla hon dormia,
fflux, moll, e bla
egual, e pla;
ab flos e rama
ab **timiam**,
lo perfumava.» (CARRÉ, 2000: II, vs. 2139-2145)³

La timiama amb què la beguina perfuma el seu llit és una substància aromàtica molt cara utilitzada amb finalitats purificadores i desti-

1. En l'article en qüestió, Peirats fa una anàlisi d'uns vint versos del llibre quart des d'un punt de vista històric que permet relacionar el protagonista amb la Confraria de la Seu de València i amb l'Orde de la Gerra fundada per Ferran d'Antequera i també formular una proposta de puntuació, que, tot i que no es diu, coincideix amb la de Carré (2000).

2. Les dues edicions tenen com a base el manuscrit únic de l'*Espill*, Vat. Lat. 4806. En el moment de corregir galeres ja s'ha publicat la meva darrera edició de l'*Espill* (Carré, 2006), que és el que ha provocat l'existència d'aquestes pàgines.

3. MIQUEL I PLANAS, 1929-1950: vs. 4095-4101.

nada a l'altar, que es descriu a *Èxode* 30, 34-35. Les edicions de Chabàs (1905) i Miquel i Planas (1929-1950)⁴ anoten convenientment el passatge, de manera que relacionen el mot amb el culte diví i amb el llibre de la *Bíblia*. Passen per alt, però, que l'ús d'aquest lexema en aquest context havia de ser una picada d'ullet que afegeix comicitat lingüística a l'episodi, ja que el públic contemporani de l'*Espill* havia de captar el sacrilegi de la beguina precisament a partir d'aquest terme. A més a més, el metge Jaume Roig havia de saber —i el seu públic també— que la farmacologia havia donat un altre ús, més pràctic, a la matèria olorosa, que s'emprava per treure la placenta en el moment del part si no havia sortit tota (BARKAI, 1991: 146). I la beguina havia avortat dues criatures quan estava embarassada de tres mesos, segons ens informen els versos immediatament següents.

2. Quan el protagonista-narrador foragita la beguina de casa seva, ella:

«Ffon se n'anada
 casa lloguar
 al Bovalar
 dels Aguostins,
 entre·ls beguins
 he Sent Francesch,
 al carrer fresch
 hon fan **rollons**,
 per los perdons
 poder guanyar
 sense banyar
 los seus tapins.» (C, 2000: II, vs. 2198-2209)⁵

Chabàs (1905) i Miquel i Planas (1929-1950) identifiquen els topònims valencians del passatge. Sabem, per tant, que ens movem en un radi petit, ple de connotacions religioses. El Bovalar dels Agustins, un barri poc poblat de València on hi havia pastures per als bous i el

4. Sempre que faig referència a les edicions de Chabàs i Miquel i Planas em remeto a la nota explicativa dels versos en qüestió.

5. MIQUEL I PLANAS (MP), 1929-1950: vs. 4154-4165.

convent dels frares, estava situat prop de la muralla sud de la ciutat, on avui en dia hi ha l'església de Sant Agustí. El convent de Sant Francesc es trobava a l'actual plaça de l'Ajuntament. L'hospital dels beguins era cèlebre perquè la nit del dijous sant en sortia una processó de disciplinants que recorria tota la ciutat (RUBIO VELA, 1998: II, 364). Si bé desconec quin era exactament «el carrer fresc on fan **rollons**» en què lloga la casa la beguina, que en temps de Roig tothom devia identificar, puc exposar una prudent hipòtesi sobre el sentit que cal donar al mot marcat amb negreta.

Chabàs apunta que l'esmentat carrer es va anomenar més endavant carrer de Renglons i diu que els rollons eren «una cosa que preservava el calzado delicado de las mujeres, los chapines, del barro de las calles». Miquel i Planas assenyalen que la nota de Chabàs és equivocada i puntualitza que «els tals rollons (cast. *corrillos*) no són altra cosa que'ls que formaven al carrer la gent que hi prenia la fresca». Mentre que el *DCVB* accepta la definició de Chabàs en la tercera acceptió de la *s. v.* «rotlló» (IX, 598), el *DECLC* escriu que «no asseguro pas que anem bé en la interpretació que sospito bona, de *rolló* en JRoig, com una varietat d'aqueix *rollo* 'pa beneit' del Maestrat». Corromines assenyalen que Chabàs s'erra en la seva lectura i entén el passatge així: «Com sempre JRoig parla amb ironia de la dona, insinuant la seva peresa: és clar que sempre que es va per qualsevol carrer una pot enfangar-se els tapins, i com que els *rollos* de santuari eren "pa beneit" que vagament donaven a entendre com a benefactor dels devots que els compraven o s'escarrassaven a cercar-lo, deu voler dir que es refiava del pa beneit que li vendrien allí davant, sense haver de córrer lluny pels carrers». Tot seguit, exposa que el sentit de *rolló* com a «bola usada com a projectil de ballesta» està ben documentat des del segle XIV i, en canvi, l'únic exemple medieval que aporta del mot entès com un pa en forma de tortell és el passatge poc clar del *Llibre de la menescalía* de Manuel Díez: «podeu fer-ne trossets de dit engüent axí com si fossen rotllons» (*s. v.* «roda», VII, 388, nota 8).

No seria més prudent optar per la *lectio facillior* i entendre els rollons com els projectils de metall de forma rodona que es tiraven amb l'arc o la ballesta (sentit que ja recull *DCVB*)? Podria ser perfectament que en un carrer de la València medieval proper al Bovalar dels

Agustins o al convent de Sant Francesc se n'hi fabriquessin. A més a més, els versos de Jaume Roig fan plenament sentit així, ja que els rollons qualifiquen exclusivament el carrer en qüestió i no tenen res a veure ni amb les indulgències que persegueix la beguina ni amb els tapis que porta als peus.

3. A la quarta part del llibre segon, se cita el cas de la monja apòstata que fa una defensa exacerbada de l'ús de la sexualitat amb el suport del versicle bíblic del «creixeu i multipliqueu-vos» (Gn 1,28), citat diverses vegades a l'*Espill* i que té a veure amb les creences dels heretges epicuris (RENEDO, 1994). La monja en qüestió té una dilatada experiència perquè ha trespasat pel món sencer:

«ha prou cassat,
lo mon çerquant
he trespasant
per Çequa y Mequa,
la Vilaçequa
he Vall d'Andorra,
Volta d'en Torra
he Senta Creu,
pertot arreu,
ffins **Pont Tranquat.**» (C, 2000: II, vs. 4176-4185)⁶

Per demostrar que la monja ha voltat molt, Jaume Roig amplia una frase proverbial, «córrer la Seca i la Meca i la Vall d'Andorra» amb topònims de la seva collita. Si la Seca és el castell d'Ars, situat a l'Alt Urgell, i la Meca és un castell andorrà que hi ha prop d'Ordino, com diu Miquel i Planas en la nota en aquests versos, falta identificar els altres noms geogràfics del passatge, cosa que provaré de fer tot seguit.

Desisteixo de localitzar Vila-seca i Santa Creu, ja que hi ha diversos indrets de l'antiga Corona d'Aragó amb aquesta nomenclatura. La Volta d'en Torra i el Pont Trencat corresponen sense cap dubte, a dos prostíbuls. La Volta d'en Torra era el lloc on estava situat un dels dos bordells de Barcelona, que existia des del final del segle XIV entre

6. MP, 1929-1950: vs. 6134-6143.

els actuals carrers de Tallers i del Carme (VINYOLES, 1976: 54-55; VINYOLES, 2005: 218). El Pont Trencat corresponia a un dels cinc ponts trencats que tenim documentats a Avinyó des del 1179, segurament al Pont Trencat que als segles XIV i XV comunicava amb la vila nova i pels voltants del qual hi havia ubicat el prostíbul (PANSIER, 1979: 181). Com és prou conegut, totes les ciutats grans tenien a l'edat mitjana un bordell construït amb diners del municipi perquè la prostitució era tan necessària com les clavegueres, que deia sant Tomàs d'Aquino. El terme «abadessa» s'havia popularitzat pertot arreu per designar la dona que dirigia el prostíbul, que solia ser una antiga prostituta que podia estar casada (ROSSIAUD, 1986: 18). I en la quarta part del llibre segon de l'*Espill*, és precisament l'abadessa la que mal adoctrina la no-vícia candidata a esposa del protagonista-narrador. El públic contemporani havia de captar perfectament aquesta associació tan poc casta.

4. A la primera part del llibre tercer, Salomó assegura que moltes ciutats són derruïdes i derrocades per culpa de les dones, que són ufanes, pomposes i vanes. Citant l'autoritat del capítol tercer d'*Isaïes* (que correspon a Is 13-24), afirma que:

«Gran Ninive
per ço caygue;
Colach, Sidonia,
Tir, Babilonia,
Troya, Sodoma,
Cartayna, Roma;» (C, 2000: III,I vs. 765-770)⁷

Totes les ciutats esmentades aquí són identificades perfectament, excepte Colac, que Chabàs i Miquel i Planas relacionen amb Colcos, la pàtria de Medea, encara que amb un interrogant ben gros. Francesc Eiximenis, que és una pedrera inexhaurible, ens aclareix el passatge. En el *Llibre de les dones* (EIXIMENIS, 1981: 89-90), el menoret lamenta que la vanitat femenina sigui la causa de la destrucció de les ciutats amb la mateixa referència al capítol tercer d'*Isaïes* i amb idèntica llista de noms, excepte Roma, que apareix a l'*Espill* perquè rima amb So-

7. MP, 1929-1950: vs. 7139-7144.

doma. La bíblica Sidó ha estat convertida per Jaume Roig en Sidònia per encaixar amb Babilònia. Ara bé, i Colac? Doncs com diu el *Dotzè del Crestià*, Colac és el nom antic de la ciutat de Rodes, que tenia una gran imatge de coure que els seus habitants adoraven com si fos Déu:

«Emperò per terratrèmol qui fo gran en la dita ciutat, caygué la dita ymatge e trencà's. A aquesta ciutat scriví sent Paul la epístula qui s'apella *Ad Collosetes*, car antigament havia nom Colach, e axí ha encara nom la major força de la ciutat.» (DC I, 38)⁸

5. El passatge dedicat al mercat de València conté un mot el sentit exacte del qual es pot precisar molt més del que han fet fins ara els editors:

«Altres hi cusen
robes girades
—portes tancades—,
diumenge tallen,
disapte ballen,
cuynen divendres
ab faves tendres,
cebes e alls,
carn a tassalls,
gualls he **hammins**;
als florentins,
veneçians,
los naveguans
en les gualeres,
son grans parleres;» (C, 2000: III, I vs. 1044-1058)⁹

És evident que les dones criticades aquí, que treballen el diumenge, fan festa el dissabte i cuinen el divendres un plat típicament jueu pertanyen a la minoria jueva de la ciutat, com ja va assenyalar Jordi Ventura (1978: 23-24). Segons Chabàs, els hammins són ànecs, sentit que recullen Miquel i Planas i el *DCVB*, amb l'únic exemple de l'*Es-*

8. EIXIMENIS, 2005. Agraïixo a Sadurní Martí que m'hagi facilitat aquesta informació amb la generositat que li és habitual.

9. MP, 1929-1950: vs. 7418-7432.

pill. El *DECLC* esmenta el mot a la s. v. «anyell» (I, 339, nota 6), cita aquest passatge i es pregunta si no es refereix a la carn d'anyell.

El sentit que cal donar al mot hebreu «hammim» (o «hammin») és el de menjars calents que els jueus mengen el dissabte, però que han estat cuinats el divendres i deixats al forn per conservar-ne l'escalfor. El mot, però, presenta una forma plural redundant ja que conté en ell mateix el plural semític (la forma singular és «ham») i la desinència -s pròpia de la majoria de llengües romàniques, fenomen explicable possiblement per la rima amb «florentins» i que devia tenir efectes còmics en el públic contemporani a Jaume Roig, que havia de reconèixer la redundància morfològica.¹⁰

6. Uns versos més avall, Salomó etziba una crítica genèrica contra les dones fonamentada en les comparacions animals:

«Per llurs husançes
axi diverses
he tan perverses
obres e manyes,
son alimanyes:
serp tortuosa
son e rabosa,
mona, gineta,
talp, oroneta,
muçol, putput,
guall, **cutibut**,
aranya 'b tela,
tava, mustela,
(...)» (C, 2000: III,I vs. 1320-1332)¹¹

Les comparacions animals, que apareixen a l'*Espill* des del prefaç, són un motiu folklòric universal. Es fonamenten teològicament en la punició que va rebre Eva pel seu pecat de supèrbia, com explica Eiximenis en el *Llibre de les dones*: Eva va fer de mitjancera entre l'ho-

10. Tot el meu agraïment és ara per a Eduard Feliu, que m'ha orientat amablement en el terreny per a mi envitricollat de la llengua hebrea.

11. MP, 1929-1950: vs. 7694-7706.

me i el diable i per condemnar el seu orgull de voler-se acostar a Déu enfilant-se tan amunt, li va ser donat el càstig d'haver-se d'abaixar fins al nivell de les bèsties (EIXIMENIS, 1981: 19). Els animals del passatge estan tots documentats, excepte el cutibut.

Chabàs escriu que «falta en todos los diccionarios. Agradeceremos se nos diga su correspondencia actual». Miquel i Planas s'aventura una mica més i afirma que és el nom d'un ocell no identificat, que podria tractar-se del cucut o de la puput. Segons el *DCVB*, el nom correspon a un animal no identificat i és probablement d'origen semític, mentre que el *DECLC* apunta que sembla el nom d'un animal malèfic, no li veu l'origen semític per enlloc i acaba per proposar que podria tractar-se de la puput, com Miquel i Planas, però sense citar-lo.

Tanmateix, el cutibut no és un ocell, sinó una aranya de potes llargues que es belluga excessivament i que és l'origen de l'expressió «estar boig com una cabra». Ho demostra el metge occità Bernat de Gordó en el seu *Lilium medicinae* (1303), obra que va assolir una extraordinària difusió a l'edat mitjana i de la qual hi havia traducció catalana, avui perduda (CIFUENTES, 2001: 94-95). La traducció castellana de 1495, en el capítol dedicat a la mania i la malenconia, diu així:

El cotubut es un genero de arañas que va sobre las aguas delas fuentes e tiene lenguas piernas e quando comienza de yr a una parte, ante que el movimiento sea acabado, luego comienza otro, e assy del segundo e assy delos otros; e llamase aquel animal en vulgar cabra del agua; e por esso, quando veen a alguno que dize o faze cosas locas o cosas de niño, tal se llama cabra dela agua. (BERNAT DE GORDÓ, 1993: I, 508)

7. El papa Calixt de l'episodi següent no ha estat ben identificat. Chabàs (1905) assenyala en la nota que es deu tractar de sant Calixt I, tot i que no es pot explicar la cita de Roig. Miquel i Planas (1929-1950) repeteix la informació de Chabàs i afegeix que no ha trobat cap referència similar a la *Legenda aurea*:

«Pel mal veynat
he sobresdan
que totes fan
a tot vehi,

hi provehi
Calixte papa,
 vestint la capa
 d'apostalat.
 Vent asolat
 he ja's perdia
 de dia 'n dia
 l'eclésiastich
 estat monastich,
 tot saçerdoçi
 posat en oçi
 se divertia,
 e's convertia
 en dar plaes
 a ses mulles,
 he sostenir
 he mantenir
 elles guarnides,
 cases fornides,
 Deu invocat
 he convocat
 tot l'apostolich
 senat catolich,
 ab gran conflicte
 ell feu edicte
 he decret llarch,
 llevant l'enbarch
 tot rasament
 del casament
 als capellans.» (C, 2000: III,I vs. 3480-3513)¹²

Dels tres papes que han portat el nom de Calixt —sant Calixt (217-222), Calixt II (1119 i 1124) i Calixt III, que és el nom que va adoptar Alfons de Borja (1455-1458)—¹³ i tenint en compte l'edicte i el decret que esmenta Jaume Roig, el personatge en qüestió ha de ser identificat com a Calixt II, el papa que va convocar el Concili del La-

12. MP, 1929-1950: vs. 9854-9887.

13. Aquest darrer, que va canonitzar sant Vicent Ferrer el 1455, és alludit a la quarta part del llibre segon (C, 2000: II, vs. 3839-3841 i MP, 1929-1950: vs. 5797-5799).

terà (1123) per confirmar el Concordat de Worms i posar fi a la lluita de les investidures que havia enfrontat els papes i emperadors des del segle anterior. A pesar que des del segle XI hi ha una campanya en contra del matrimoni clerical, és en aquest Concili que es promulga un cànon que prohibeix casar-se o tenir concubines als sacerdots, diaques, sotsdiaques i monjos (BRUNDAGE, 1987: 402).

8. El discurs de Salomó que inicia la segona part del llibre tercer no pot ser més contundent amb la variada exemplificació que desplega per convèncer el protagonista-narrador que refreni els seus apetits sexuals i defugui el contacte amb les dones, que és comparat amb l'absurditat del treball de l'alquimista o amb la pràctica del joc, blasmada arreu per moralistes i predicadors. Després continua amb les comparacions animals i diu això:

«puys **soriguer**
te saben fer
he no·l conexas,
yo·t prech te·n dexes,
may pus no jugues
ab tals fexugues.» (C, 2000: III,II vs. 3625-3630)¹⁴

En la seva nota al passatge, Miquel i Planas (1929-1950) indica que el xoriguer és una au de rapinya i que tant en català com en castellà el nom de l'ocell s'aplica a l'home grosser i ignorant, de manera que «ferlo a un soriguer» vol dir burlar-lo o posar-lo en ridícul. El *DCVB* descriu l'ocell i cita aquest vers de Roig. El *DECLC* considera l'*Espill* com la primera documentació del terme i afegeix aquesta interpretació fantàsica de l'episodi: «deu voler dir 'posar banyes', al·ludint a les protuberàncies que tenen damunt del cap els ducs, mussols i altres ocells semblants» (s. v. «xoriguer», IX, 586). Coromines oblida que els ocells de la família dels estrígids tenen un cap que no s'assembla gens al de la família dels falcònids!

La referència al xoriguer —que s'alimenta bàsicament d'insectes (llagostes), de petits rèptils (sargantanes) i micromamífers (ratolins,

14. MP, 1929-1950: vs. 9999-10004.

talpons i musaranyes)— del passatge de l'*Espill* ve explicada pels bestiaris medievals, que esmenten quatre tipus de falcons:

«Los falcons són de quatre maneres naturals. La una natura qui s'apella de volar; aquestos no prenen sinó papalons. (...). L'altra natura és que no prenen sinó rates, e tota via van pijorant com més viuen. E l'altra natura és que s'apellen falcons naverts; aquests prenen perdius, e seguexen les ànades. E l'altra natura són falcons gentils; aquestos són de noble presa, aquestos prenen les grues e lls ànets, per noblea e lur natura.» (BESTIARIS, 1964: vol. 2, 84-85)

La interpretació moral dels bestiaris passa per comparar els falcons amb tots els homes d'aquest món. Als falcònids que mengen rates, entre els quals hem de comptar, és clar, el xoriguer, els toca jugar aquest paper:

«E axí com aquella natura dells falcons qui no prenen sinó rates e van tota via pijorant, axí són alguns hòmens qui null temps no van ne pensen sinó en vills lochs e en coses letges he pudents, axí com los ambriachs, e los glotons, e los luxuriosos, e d'aquels que fan altres coses letges moltes; e aytant com més hi usen, aytant pequen més.» (BESTIARIS, 1964: vol. 2, 86)

9. Déu va crear Eva amb una costella d'Adam, perquè:

«Si la forjara
d'algun fort **foçil**,
may fora doçil,
nunca flectible,
pus fort flexible
com l'arch turques
fet al revés.» (C, 2000: III,II vs. 3958-3964)¹⁵

El sentit que cal donar al mot *focil* no ha estat ben interpretat pels editors del text. Chabàs (1905) indica, seguint Labèrnia, que es tracta d'un «eslabón para sacar fuego del pedernal». Miquel i Planas (1929-

15. MP, 1929-1950: vs. 10332-10338.

1950), en canvi, opta pel significat de «trasto, desferra» i afegeix que «potser pel sentit del text, barra de ferro verge, per a forjar». El *DCVB* aclareix el dilema, ja que considera que aquest és el nom que correspon als ossos de l'avantbraç i de la cama, i ho fa basant-se en aquest vers de l'*Espill* i en un exemple de la *Cirurgia magna* de Gui de Caulhiac («Aquelles redoneses entren en las concavitats dels focils») (s. v. «focil», V, 937).¹⁶

Que «focil» vulgui dir un os llarg del braç o de la cama fa sentit en el vers de l'*Espill*, ja que la costella és un os flexible i aquest no. Però el *DECLC* no ho entén pas així, sinó que recull el sentit de «foger o pedra foguera», considera el mot un hàpax de Jaume Roig i afegeix que el significat és segur, tal i com van observar Labèrnia i Chabàs. I continua que el *DCVB* «pretén canviar-ho amb la suposició que sigui el nom d'un os, partint 'del ll. FOCILE, mateix significat': ço que és enganyar-se i enganyar, car no hi ha tal mot llatí, i ni tan sols hi ha base per suposar que vagi existir indocumentat en llatí vulgar; i tampoc m'és conegut un cast. *focil* que cita (amb tal significat: potser hi ha malentès); el que va existir és el ll. vg. FOCILE, b. ll. *focile* 'pedra foguera' (...)» (s. v. «foc», IV, 67-68).

10. Jesucrist és el fill de Déu que substitueix el rei David en el seu tron:

«Deu eternal,
pare Deu viu,
tal a Daviu
ffill rey trames,
jura, promes
no li fallira:
en sa cadira
per ell seuria
he regnaria
eternalment

16. Escrita a Montpeller el 1363, l'obra de Caulhiac és la compilació quirúrgica més important de l'edat mitjana, de la qual se'ns ha conservat traducció catalana (CIFUENTES, 2001: 133-134).

he realment
sobre'l seu poble,
lliguat en coble,
tot **encequat**
per lo peccat
qu'Eva tracta.» (C, 2000: III,II vs. 5234-5249)¹⁷

El mot en negreta ha estat copiat de manera diferent pels editors del text. El manuscrit diu «encequat», que és la lectura que restitueix Miquel i Planas després que Chabàs hagués transcrit «entecat». La lectura equivocada de Chabàs ha portat algun dels lexicògrafs a falses identificacions.

El *DCVB* recull el lexema «entec» amb el significat de «afecció morbosa crònica» i exemples diversos (s. v. «entec», V, 44), significat que justifica la lectura de Chabàs. Per al *DECLC* (s. v. «taca», VIII, 191), el terme prové del grec, amb «influència de la variant *teca*, de *taca*, fr. ant. *teche*», i afirma que d'aquí sorgeix «la forma *entecat* que trobem en JRoig en el sentit de 'viciat, sollat', en què després s'ha emprat *entacat*». En la seva traducció castellana de l'*Espill*, Miquel i Planas (1936-42: 108) interpreta el mot en el sentit d'encegat: «del todo ciego», diu.

La lectura literal del manuscrit, però, obliga a descartar aquestes dues interpretacions del mot. Aleshores hem d'entendre «encequat» en el sentit de «assecat», «ressec», que és el que recull el *DCVB* amb un únic exemple (s. v. «ensecar», V, 25: «assecar? o grafia equivocada per *encetar*? Un pa de sucra de II cuytas ja ensecat. doc.a. 1437») i el que considero que s'adiu més aquí.

11. Al començament de la tercera part del llibre tercer, Salomó assegura que el protagonista-narrador de l'*Espill* està greument malalt —en el sentit tant físic com moral— per culpa de les dones. I diu en uns versos que precedeixen aquells que parlen de l'amor hereos (CARRÉ, 1996: 31-34):

17. MP, 1929-1950: vs. 11714-11729.

«Ffebra tens vera,
 arma y **cos, qu'era**
 cotidiana
 gloria vana;
 tens ycterícia,
 per avariícia
 groch tot lo cos;» (C, 2000: III,III vs. 5617-5623)¹⁸

Interpreto el fragment així: «Tens una febre vertadera a l'ànima i al cos, que era la vanaglòria quotidiana, tens la icterícia per culpa de l'avarícia i tot el teu cos és groc», que és el que van entendre Chabàs i Miquel i Planas, que editen el vers «alma y cos, qu'era» i «arma y cos quera» respectivament. El *DECLC*, en canvi, fa aparèixer un mot fantasma, «cosquera» que considera que vol dir «eczema» (s. v. «hercogàmia», IV, 779-780).¹⁹

12. També a la tercera part del llibre tercer, apareix el tema de la vinya plantada per Jesús (la Sinagoga és la vinya vella i l'Església de Crist, la nova), que ha estat prefigurada per Isaïes. El profeta explica que Jahveh ha plantat en un turó ufanós una vinya, que és el poble d'Israel. Cava la terra, la neteja de pedres, hi planta ceps escollits, hi edifica una torre i un cup (elements aquests que apareixen a l'*Espill*)²⁰ i, tot i que n'espera bons raïms, la vinya li produeix fruits amargs (Is 5,1-7). Jesucrist, doncs,

«Terra pus ferma,
 nova, mes plana,
 blana, solana,
 tot bon terreny
 lluny de l'areny,
 bon reguadiu

18. MP, 1929-1950: vs. 12097-12103.

19. Coromines tampoc no entén aquí el sentit del mot «hereós», que diu que no existeix i desestima la «fantàstica etimologia» de Chabàs, que l'havia vinculat amb el grec «heros». Proposa editar «e reòs», tot i que assenyala que «no consta bé el sentit del tal *reòs*».

20. «obra y çeller,/ torre, aljup» (C, 2000: III,III vs. 7044-7045; MP, 1929-1950, vs. 13524-13525).

de font o riu,
 mogue, llaura.
 Planta tria
 stranya, pus sana,
 de **muntalbana**,
 boval, **negrella**,
 no ferrandella
 ni monestrell,
 mallol novell
 volent plantar
 he conrehar
 pus fructuos
 he virtuos.» (C, 2000: III,III vs. 6942-6960)²¹

La planta exòtica, més sana, que tria Jesucrist per regenerar la vinya són els ceps montalbans, bovals i negrells, i no pas els ferrandells ni els monestrells. Miquel i Planas afirma en la nota en aquests versos que es tracta dels noms de diferents menes de ceps, difícils d'identificar per a qui no sigui especialista. Com recullen els diccionaris, tant el monestrell com el boval, que són ceps autòctons, produeixen un tipus de vi negre. Pel que fa al raïm montalbà i al negrella, si bé Chabàs (1905) ja indica que el primer procedeix de la zona de Montalbà i el negrella és una varietat de raïm negre segons els nostres diccionaris, podem precisar més la descripció d'aquestes varietats de vins, que han de ser excel·lents i provenir de l'estranger segons el que es desprèn dels versos de Roig. Efectivament, els vins procedents de la vila de Montalbà (Aquitània) eren de tan alta qualitat que s'importaven a Anglaterra des dels segles XIII i XIV per ser consumits a la taula dels reis (DION, 1959: 381-382). El pinot de l'Illa de França era una altra joia de l'enologia medieval que s'anomenava també «noirien», per la qual cosa podria correspondre al «negrella» del text. Aquest vi ja rivalitzava al segle XIV amb el famós i apreciat vi de Beaune, de la regió de Borgonya (DION, 1959: 295-96), un dels vins més famosos de l'edat mitjana que era imprescindible tant a la taula dels reis de França com a la dels papes d'Avinyó (RENEDO, 2002: 264).

21. MP, 1929-1950: vs. 13422-13440.

No he pogut identificar el ferrandell, que segons la nota de Chabàs (1905) és el nom d'un cep que produeix vi blanc. Idèntica definició repeteixen el *DCVB* (s. v. «ferrandella», V, 819), i el *DECLC* (s. v. «ferran», III, 979), amb l'única documentació aportada d'aquest vers de l'*Espill*.

13. Una mica més avall es relata la passió de Jesucrist al mont Calvari, amb tota la iconografia descrita pels quatre evangelis (Mt 27, Mc 15; Lc 23, Jn 18-19):

«Tal passio,
 açots, colona,
 de **junchs corona**,
 martell tan greu,
 llança, claus, creu,
 set de gent stranya,
 sponga e canya,
 vinagre y fel,
 mort tan cruel,
 vituperosa,
 tant dolorosa,
 ell la·s volgue
 he la prengue
 per amor nostra,
 he per fer mostra
 d'imensitat
 de caritat.» (C, 2000: III,III vs. 7496-7512)²²

De tan conegut com és l'episodi, cap editor no l'anota ni comenta, de manera que ha passat per alt el tipus de material vegetal de què els jueus van fer la corona que van posar al cap de Jesucrist. Segons els evangelis, la corona era, com sap tothom, d'espines. Però segons el que explica la *Legenda aurea* en el capítol dedicat a la passió de Nostre Senyor Jesucrist, la corona estava feta amb jonc marí, planta que té les tiges de les flors molt punxegudes:

22. MP, 1929-1950: vs. 13976-13992.

«... e li possaren una corona d'espines sobre son cap, e de ginolons és li disien: —Déus te sal, Rey dels Juseus!—. Aqueles espines de la corona, disen que foren de pues de yoncs marís, les puntes dels quals són ayxí dures con a espines, e trauquen tota res; per què, fo dit que per aquela corona li ixí sanc del seu cap.» (VORAGINE, 1977: vol. 2, 355-356).

14. A la tercera part del llibre quart, Jaume Roig ens dóna el seu nom en forma d'enigma, que ha estat interpretat correctament pels editors²³ si exceptuem el substantiu marcat en negreta, que han passat per alt:

«Be-l conegui
subplantador
 he lluytador;
 blanch e vermell
 es lo nom d'ell.» (C, 2000: IV vs. 697-701)²⁴

Els adjectius que s'autoatribueix Roig, «suplantador i lluitador» remetent a la història del patriarca bíblic Jacob, que lluita amb un àngel sense saber-ho i el venç (Gn 32,25-30). És el «Jacob lluytant» que ha aparegut abans, a la segona part del llibre tercer.²⁵ Com aclareix Josep Guia (2002: 158-59), *El Cartoixà* de Ludolf de Saxònia aplica el primer epítet —que és un derivat del verb llatí «supplantare», «fer la traveta»— a Jacob quan lluita amb l'àngel d'aparença humana, a qui Jacob va vèncer. Després de la lluita, l'àngel s'identifica: «Des d'ara el teu nom no serà Jacob, sinó Israel, perquè has lluitat amb Déu i amb els homes i has vençut» (Gn 32,25-30). Jacob vol dir Jaume, segons *El Cartoixà* mateix.

B) CASOS D'EDICIÓ I PUNTUACIÓ

1. A la primera part del llibre tercer i seguint el tòpic antifeminista, Salomó s'esplaia amb exemples que demostren que les ciutats han

23. Amb una referència al *Càntic dels càntics* —«El meu estimat és blanc i vermell, sobresurt entre deu mil» (Ct 5,10)—, Roig dóna en forma d'enigma el seu propi nom: la creu de sant Jaume és vermella sobre fons blanc i el color de la sang al·ludeix al seu cognom.

24. MP, 1929-1950: vs. 16104-16108.

25. C, 2000: III,II v. 5418; MP, 1929-1950: v. 11898.

estat destruïdes per culpa de la vanitat de les dones. Després dels exemples bíblics pertinents (vegeu l'exemple 4 del bloc A), els toca el torn als cartaginesos i als romans:

«la gran Seguont
 — huy·n resta·l mont,
 antich **mont vert**,
 aquell de çert
 qui·s feu tal mal
 per Anibal,
 huy dit Morvedre —
 no speres medre
 pus en crexença;» (C- 2000: III,I vs. 771-779)²⁶

La mort col·lectiva que van preferir els habitants de la ciutat valenciana abans de lliurar-se a les tropes d'Anníbal que els assetjaven és prou coneguda, explicada per exemple pels *Factorum ac dictorum memorabilium* de Valeri Màxim, traduïts al català per Antoni Canals el 1395 (VALERI MÀXIM, 1914: II, 134-138). És sabut, també, que Morvedre, que prové del llatí «murum veterem», és el nom de Sagunt a l'edat mitjana.

Ara bé, el tercer dels versos citats ha estat editat de manera diferent, com es pot observar en la taula següent:

Vat Lat 4806	antich montvert ²⁷
Edició A (València, 1531)	antich molt vert
Chabàs 1905	antich Mont vert
Miquel i Planas 1929-1950	antich Montuert

Proposo editar el mot, que conté implícita la falsa etimologia de «montem viridem»,²⁸ en minúscula i desaglutinat perquè entenc el passatge així: «No esperis que millori més en creixença la gran Sagunt

26. MP, 1929-1950: vs. 7145-7153.

27. Amb la primera te interlineada. F. 52r.

28. Dec l'observació, com tantes i tantes coses, a la cordialitat de Lola Badia.

—avui en resta la muntanya, aquella antiga **muntanya verda**, aquella, ben cert, a qui es va fer tant de mal per culpa d'Anníbal i que avui es diu Morvedre».

2. Els versos que vénen immediatament després s'han de puntuar d'una altra manera a com ho ha fet Ramon Miquel i Planas, que segueix l'edició de Roc Chabàs. Segons la puntuació que proposo, les ciutats destruïdes per culpa de les dones s'agrupen en dos blocs: en el primer hi ha Cadis, Sigüenza i la vella València i en el segon, l'altra València, anomenada vellarda, que va ser enderrocada del tot. Segons la puntuació dels editors del segle xx, els blocs són tres: el primer correspon a les ciutats castellanques, el segon a la vella València enderrocada i el tercer a l'altra València, la vellarda:

CARRÉ, 2000

«Calis, Çiguença,
quals en Castella
perderen bella
he gran potència,
vella València;
ffon derrocada
per inculpada
d'incontinència
l'altra València.
Dita vellarda,
gran e guallarda,
tant pus antigua
quant gran amiga
dels vells romans,» (III,I vs. 780-793)

MIQUEL I PLANAS, 1929-1950

«Calis, Çiguença,
quals en Castella
perderen bella
he gran potència;
vella Ualència
ffon derrocada,
per inculpada
dincontinència.
L'altra Ualència
dita uellarda,
gran e guallarda,
tant pus antigua
quant gran amiga
dels uells Romans,» (vs. 7154-7167)

Les referències històriques del passatge procedeixen de la informació que divulgaven els textos que explicaven a l'edat mitjana la història de Roma (Tit Livi, Luci Anneu Florus, etc.) i dels crònics medievals, que des de *De rebus Hispaniae* de Rodrigo Jiménez de Rada (ca. 1180-1247) i la *Crónica general de España* (ca. 1272-1280) de Alfons X el Savi, entre d'altres, arriben als relats històrics dels ca-

talans Pere Tomic (1348) i Pere Miquel Carbonell (1547) i dels historiadors valencians del segle XVI (Beuter i Viciano) i XVII (Escolano).

En ser poblada pel rei Hispà, nebot d'Hèrcules, Cadis va esdevenir «una de les més nobles coses que hi ha hagut a Espanya», com diu Alfons X en la seva crònica (Alfons X 1977: cap. 10). Sigüenza és famosa per haver actuat com Sagunt davant de l'exèrcit d'Anníbal (ALFONS X, 1977: cap. 19-20). En la seva *Primera part de la història de València* (1538), Pere Antoni Beuter explica que València la vella, identificada per alguns amb Edeta (l'actual Lliria, al Camp del Túria), va ser repoblada per Gneu Corneli Escipió, cònsol romà enviat a Hispània el 218 aC. Recull també la rebel·lió de Sertori contra la República de Roma, esdevinguda en el segle I aC, que va començar en terres valencianes i va acabar amb el triomf de Pompeu i Sullà i amb la mort de Sertori. La guerra entre Sertori i Pompeu va significar la destrucció de València l'any 75 aC i el despoblament consegüent de la ciutat (BEUTER, 1982: 122 i seg. i 180 i seg.).

Beuter deixa ben clar que València la vella, fundada al segle III aC, no és la que va ser destruïda. No he sabut localitzar la seva font directa, però podia ser perfectament coneguda per Jaume Roig. Puntuat com proposo el passatge, la València enderrocada és l'anomenada per Roig vellarda i vinculada directament amb els romans pel darrer vers citat. La incontinència de què l'acusa, absent en les cròniques antigues, és justificable per les dosis de misogínia de l'*Espill* i per la pràctica habitual de Roig de manipular en petits detalls les seves fonts amb la finalitat de produir efectes còmics en el públic.

3. En l'episodi del mercat de València, també a la primera part del llibre tercer, Roig passa revista a les dones que hi treballen, que pertanyen a diferents oficis i que, òbviament, enganyen tant les compradores com els venedors. Quan els toca el torn a les peixateres, remarca que venen el peix de riu com si fos de mar:

«Les peixcadores,
grans robadores
son d'entrados,
de calados
he brugines;
al vendre, mes

pex de fer esch
 venen per fresch;
 lo d'Albufera,
 riu de Cullera,
 per pex de mar.
 L'encamarar
 saben be fer:
 del **Guarrofer**,
 Alte', Albir,
 cert vos se dir
 per Calp lo venen,» (C, 2000: III,I vs. 1069-1085)²⁹

El passatge conté topònims que han estat perfectament identificats pels editors de l'obra (Altea, Albir, l'Albufera, Calp, Cullera, el riu Xúquer que passa per aquesta darrera població), excepte un: Garrofer. Miquel i Planas diu en la seva nota que el garrofer ha de ser una mena de peix per identificar i de més baixa qualitat que el de Calp, per la qual cosa edita el mot en minúscula, com també ho havia fet Chabàs abans. Ni el *DCVB* ni el *DECLC* no recullen el terme amb el significat de peix.

Marie-Noëlle Costa-Reus (1997) aclareix el sentit exacte del lexe-ma i com cal editar-lo, ja que demostra que el Garrofer és un indret situat prop de Sant Joan, a la comarca de l'Alacantí, que existia encara al segle XVII.³⁰

4. A la segona part del llibre tercer es parla del naixement de Jesucrist així:

«Ans en Betlem,
 ciutat no chica
hon pa·s praticha,
 duch naxeria
 qui regiria
 tot Ysrael.» (C, 2000: III,II vs. 5272-5277)³¹

29. MP, 1929-1950: vs. 7443-7459.

30. Segueix la pista llançada per l'edició d'Almiñana (1990), que en la nota en aquest vers apunta que «garrofer» sembla, pel context, més un topònim que no pas el nom de l'arbre o d'un peix.

31. MP, 1929-1950: vs. 11752-11757.

Chabàs (1905) i Miquel i Planas (1929-1950) no veuen en el vers en negreta un substantiu i un pronom aglutinat, sinó un nom comú («hon pas pratcha») que entenen com un indret per on passar. Ara bé, no hi ha cap mena de dubte que a Betlem li correspon etimològicament el pa, com ha assenyalat Josep Guia (2002: 162-163).

Segons diu sant Isidor de Sevilla, el nom de Betlem el va donar a la ciutat Jacob, quan hi pasturava els seus ramats, com a vaticini del que havia d'esdevenir-s'hi, ja que vol dir «casa del pa», en referència al pa que allà va baixar del cel (*Etimologies* XV, 1,23). El fill de Déu és anomenat *pa* perquè és aliment, ja que amb la seva sang va redimir la humanitat sencera (*Etimologies* VII, 2,38). L'assimilació del pa amb Jesucrist es fa directament en un altre passatge de l'*Espill*,³² de manera que la correcció de l'edició de Miquel i Planas és indefugible.

5. A la tercera part del llibre tercer es relata la mort de Jesucrist i els prodigis que s'esdevingueren: el sol va deixar de fer claror, el cel ennuolat va tronar fort, va llampegar i es van moure grans vents, les terres van tremolar i de les muntanyes i les serres van caure roques que es van esmicolar, a Orient van ser destruïdes fins als fonaments cent cinc ciutats,³³ amb tots els seus habitants, és clar. Tots els jueus que van contemplar aquests fets prodigiosos:

«Ans dels que y eren
allí venguts,
escomoguts
mes per temor
que per dolor
ni pietat,
a pas cuytat,
esbalayts,

32. «Menjar t'afanya,/ si t'i convida,/ tal pa de vida:/ pa de virtut,/ pa de salut,/ pa 'ngelical,/ pa divinal,/ fforment candel./ Pus alt del çel/ es devallat,/ humiliat/ del çel l'a tret:/ en Natzaret/ molt e çernut;/ pastat, fengut/ dins en Betlem;» (C, 2000: III,III vs. 6510-6525; MP, 1929-1950: vs. 12990-13005).

33. Són les cent cinc ciutats d'Orient que van desaparèixer sota els efectes d'un terratrèmol, segons explica Eiximenis en el *Dotzè del crestià* seguint l'autoritat de sant Ambròs (EIXIMENIS, 2005: capítol 5).

batent se·ls pits,
 barbes pelant,
 los caps calant,
trits se·n tornaren,
 may atorguaren
 haver fet mal.» (C, 2000: III,III vs. 7658-7671)³⁴

El mot assenyalat en negreta es llegeix clarament així, «trits», en el manuscrit Vat Lat 4806 (f. 102r). L'edició A (València 1531) el corregeix i edita «trists», que és l'opció de Chabàs (1905). Miquel i Planas (1929-1950), però, restitueix la lectura del manuscrit, que és la correcta, ja que cal entendre el mot en el sentit metafòric de «triturat, destrossat anímicament». El mot apareix en el seu sentit literal en el famós passatge dels pastissets fets amb carn humana del llibre primer:

«Alli teniem
 de tots potatges,
 de carns salvatges,
 volateria,
 pastisseria
 molt preçiosa,
 la pus famosa
 de tot Paris.
 En hun pastis,
 capolat, **trit**,
 d'om cap de dit
 hi fon trobat.» (C, 2000: I, vs. 864-875)³⁵

6. La tercera part del llibre tercer es clou amb un clam a favor de la fe, defensada amb exemples bíblics com el del malalt que és guarit per la fe dels seus parents, com explica l'*Evangelí segons sant Lluc*. Jesús predicava enmig d'una multitud. «I vet aquí que uns homes, que en una llitera en duïen un altre de paralític, cercaven de fer-lo entrar i posar-lo davant d'ell; i, no trobant per on fer-lo entrar a causa de la

34. MP, 1929-1950: vs. 14138-14151.

35. MP, 1929-1950: vs. 1658-1669.

gentada, pujaren al terrat i, per entre les rajoles, el davallaren amb la llitera al mig de la gent, davant Jesús». Jesús el guareix i el fa caminar (Lc, 5,18-19). Si la fe dels altres aconseguix de salvar aquest individu, encara més se salvarà qui tingui fe per ell mateix i hagi estat regenerat, ordenat, recreat, fet i escollit per Déu com a fill adoptiu, continua l'episodi:

«ffe dels parents
d'aquell malalt
del terrat alt
ffet hun forat,
per ells calat,
jahent al llit,
que fos guarit
tant hi basta
que romas sa.
Si per fe stranya
l'ome tant guanya,
quant mes per propia
lo qui'n te copia,
regenerat
e ordenat,
recreat, fet,
per Deu elet
ffill adoptiu,» (C, 2000: III,III vs. 8384-8401)³⁶

El mot en negreta ha estat transcrit «orenat» per totes les edicions, que segueixen la lectura del manuscrit (f. 108). Evidentment, es tracta d'un error de còpia que cal esmenar, com proposa el *DCVB* (*s. v.* «orenat», VIII, 39) i, conseqüentment, cal fer desaparèixer aquest mot fantasma del diccionari.

7. Salomó fa l'elogi de la reina de Sabà en la quarta part del llibre tercer seguint amb exactitud la història i els textos. Segons el text bíblic, l'anònima reina de Sabà va conèixer l'anomenada de Salomó i va decidir anar a comprovar la seva saviesa amb enigmes, que el rei resol

36. MP, 1929-1950: vs. 14864-14881.

perfectament. Descobert això, ella es rendeix als seus peus i li regala espècies aromàtiques, or, pedres precioses i fusta olorosa (1Re 10,1-13). Salomó fa referència a la profecia de la reina de Sabà, que prediu que la crucifixió de Crist es farà en la fusta d'un dels arbres que hi ha al seu bosc, i que Roig podia haver llegit en la *Legenda aurea* o en altres textos com en la crònica universal *Gènesi*. Roig insinua després que no cal excedir-se en elogis perquè una oreneta no fa estiu i conclou amb uns versos, explicables per la misogínia de l'obra, que al·ludeixen possiblement a fets històrics, ja que, com és sabut, el regne de Sabà no era cristià i les dones hi practicaven la poligàmia:

«Muller la viu
de infel rey,
ffon fora lley,
de tot hague,
tan be scaygue.» (C, 2000: III,IV vs. 8762-8766)³⁷

Tal i com indica Gonzàlvez (2003: 108),³⁸ cal editar l'últim vers desaglutinant dos adverbis i el verb «escaure» i esmenar així la lectura de Chabàs («tanbe s caygue») i la de Miquel i Planas («tanbes caygue»), que interpreten una forma pronominal del verb «caure» que no registren els diccionaris. El vers editat com proposa Gonzàlvez pren un sentit exclamatiu del tot coherent amb el significat global del pas-satge: «ben bé que va anar».

8. A la primera part del llibre quart, el narrador-protagonista de *l'Espill* fa efectiva la decisió d'abandonar definitivament les dones amb la peregrinació per diversos monestirs, cartoixes i santuaris. L'itinerari seguit és real i perfectament identificable: Escaladei, Poblet, Santes Creus i Montserrat per al camí d'anada; Vallbona de les Monges, Benifassà, Vallivana, Valldecris i Portaceli per al camí de tornada. De la cartoixa del Camp del Túria diu el següent:

37. MP, 1929-1950: vs. 15242-15246.

38. Agraïxo a Josep Lluís Martos l'amabilitat que m'ha demostrat en fer-me conèixer aquest treball.

«Quant agui vist
yo Portaçeli,
cert fuy a l'eli
de cansament,
mas çertament,
seguons mon vot,
res pus devot
ni mes conpost,
lloch pus dispost
en tots no viu:
ab raho-s diu
“del çel la porta”.» (C, 2000: IV vs. 287-298)³⁹

El tercer vers del passatge ha estat transcrit com segueix:

Ms. Vat Lat 4806 (f. 114)	cert fuy aleli
Edició A (València, 1531)	cert fuy al eli
Chabàs 1905	cert fuy al eli
Miquel i Planas 1929-1950	cert fuy aleli

La interpretació que han fet de l'hàpax els dos editors divergeix. Mentre Chabàs (1905) el relaciona amb el clam en arameu de Jesucrist clavat a la creu: «Elí, Elí lemà sabactani?» («Déu meu, Déu meu, com és que m'has abandonat?» Mt 27,46), Miquel i Planas (1929-1950) assenyala que el mot ha estat format per necessitats de rima i li atribueix el sentit de «alelat, retut, per rahó de la gran fatiga del tan llarch camí a peu». El *DECLC* discrepa de la descomposició «a l'eli» ja que les interjeccions no porten articles i relaciona el mot amb l'arabisme *alelí* (s. v. «ela», III, 264), que aquí no fa cap mena de sentit.

El més encertat em sembla que és mantenir la desaglutinació del terme, donar crèdit a la interpretació de Roc Chabàs i entendre que les darreres paraules de Jesús haurien estat adaptades per Roig en el sentit de «al límit, a l'extrem, al final» de la mateixa manera que la ins-

39. MP, 1929-1950: vs. 15694-15705.

cripció «inri» ha passat al llenguatge popular amb un significat que es desprèn de la seva interpretació literal.⁴⁰

C) ELS HÀPAXS

Per acabar, dono un llistat amb els hàpaxs de l'*Espill* i la significació atribuïda. No tinc en compte aquelles paraules que els diccionaris no recullen o que documenten només amb un exemple extret dels versos de Roig i que considero produïdes per les derivacions naturals en la llengua, com ara «referta»,⁴¹ «emburullat»⁴² o «llobacejada».⁴³

En inventar aquests hàpaxs recolzant-se en la rima, a banda de demostrar una gran capacitat de creació i intuïció lingüística, Jaume Roig havia de provocar la sorpresa i la comicitat en el públic contemporani. I precisament aquí rau una de les claus de l'èxit de la seva gran obra.

*a l'eli*⁴⁴ = 'al límit'.

*bruixellat*⁴⁵ = 'blanquinós' (?). És aplicat al cap o als cabells d'una dona vella.

*cateminant*⁴⁶ = verb construït mesclant el substantiu «catecumen» (persona que es prepara per rebre el baptisme) i el verb «catequitzar» (instruir oralment algú en la religió cristiana).

*comediades*⁴⁷ = adjectiu derivat de comèdia.

*dominants*⁴⁸ = les dominacions, una de les nou categories d'àngels, que és convertida en dominants per necessitats de rima («e dominants/ Déu adorants»).

*fadolles*⁴⁹ = substantiu creat possiblement a partir de «fadiga», que és el dret de preferència que té el senyor d'adquirir una finca si

40. Dec aquesta interpretació a l'agudesa de Xavier Lamuela.

41. C, 2000: II, v. 2455; MP, 1929-1950: 4411.

42. C, 2000: II, v. 3000; MP, 1929-1950: 4956.

43. C, 2000: III, III v. 6932; MP, 1929-1950: 13412.

44. C, 2000: IV, v. 289; MP, 1929-1950: v. 15696.

45. C, 2000: II, v. 2511; MP, 1929-1950: v. 4467.

46. C, 2000: II, v. 1897; MP, 1929-1950: v. 3853.

47. C, 2000: perfaç, v. 636; MP, 1929-1950: v. 682. CARRÉ, 2002: 371-372.

48. C, 2000: III, II, v. 5471; MP, 1929-1950: v. 11951.

49. C, 2000: I, v. 474; MP, 1929-1950: v. 1266.

l'emfiteuta la vol cedir a un altre, i induït per la rima amb «bom-bolles».

*ferrandella*⁵⁰ = tipus de raïm que produeix vi blanc (?).

*giramantells*⁵¹ = persona que capgira tot el que té al voltant; mot de gran plasticitat que sembla una veu popular i que sorgeix induït per la rima amb «picamartells».

*lladruejar*⁵² = verb creat damunt de «lladrunyar» (robar sovint) i «dropejar» (portar mala vida vivint dels altres).

*malqueria*⁵³ = nom construït afegint l'adjectiu «mal» al substantiu «alqueria».

*meretricant*⁵⁴ = anant amb meretrius; gerundi format a partir del substantiu meretriu i que rima amb «prodiguejant».

*merlina*⁵⁵ = adjectiu aplicat a una monja que és una barreja de «merla» i «beguina». La merla, amb el seu cant alegre i enjogassat característic, s'associa en la cultura popular al diable pel seu color negre, que és també el de l'hàbit de les monges (DOMÍNGUEZ, 1999).

*molla de muja*⁵⁶ = substància cosmètica.

*picamartells*⁵⁷ = persona que és insistent i fa molt de soroll.

*sodomitava*⁵⁸ = forma verbal del verb inventat «sodomitar», que vol dir cometre accions sodomítiques.

*subconbien*⁵⁹ = forma verbal del verb «subcunbir», inventat per designar l'acte sexual entre un humà i un diable que ha pres forma humana a partir de l'existència d'íncubs i súcubs.

ANTÒNIA CARRÉ

50. C, 2000: III,III v. 6954; MP, 1929-1950: v. 13434.

51. C, 2000: III,III, v. 8143; MP, 1929-1950: v. 14623.

52. C, 2000: III,I, v. 3147; MP, 1929-1950: v. 9521.

53. C, 2000: II, v. 152; MP, 1929-1950: v. 2106.

54. C, 2000: III,III, v. 5892; MP, 1929-1950: v. 12372.

55. C, 2000: II, v. 3670; MP, 1929-1950: v. 5628.

56. C, 2000: II, v. 575; MP, 1929-1950: v. 2531. Chabàs i MP identifiquen, sense cap fonament, la substància amb l'almesc.

57. C, 2000: III,III, v. 8144; MP, 1929-1950: v. 14624.

58. C, 2000: III,III, v. 6669; MP, 1929-1950: v. 13149.

59. C, 2000: III,I, v. 742; MP, 1929-1950: v. 7116.

BIBLIOGRAFIA

- ALFONS X (1977): *Primera crònica general de Espanya*, Ramón MENÉNDEZ PIDAL (ed.), amb un estudi actualitzador de Diego Catalán, Madrid, Gredos [1a ed. 1906].
- Josep ALMIÑANA (1990): Jacme Roig, *Spill*, edició i estudi de Josep ALMIÑANA VALLÉS, València, Del Cènia al Segura, 3 vols.
- Ron BARKAI (1991): *Les infortunes de Dinah ou la gynécologie juive au Moyen-Age*, París, Les Éditions du Cerf.
- BERNAT DE GORDÓ (1993): Bernardo Gordonio, *Lilio de medicina. (Edición crítica de la versión española, Sevilla 1495)*, edició de Brian DUTTON i M. NIEVES SÁNCHEZ, Madrid, Arco/Libros, 2 vols.
- BESTIARIS (1964): *Bestiaris*, a cura de Saverio PANUNZIO, Barcelona, Editorial Barcino, 2 vols.
- Pere Antoni BEUTER (1982): *Crònica*, introducció i edició d'Enric Iborra, València, Diputació Provincial de València.
- J. A. BRUNDAGE (1987): *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Antònia CARRÉ (1996): *La medicina com a rerefons cultural a l'Espill de Jaume Roig*, dins A. CARRÉ i J. SOLERVICENS, *Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*, Vic, Eumo Editorial, ps. 7-71.
- Antònia CARRÉ (2000): Jaume Roig, *Spill*, edició d'Antònia Carré, *Repertorio informatizado dell'antica letteratura catalana* (RIALC), Università di Napoli Federico II, <http://www.rialc.unina.it/>
- Antònia CARRÉ (2002): *El rescrit de Jaume Roig i les noves rimades comedies*, dins Lola BADIA, Miriam CABRÉ i Sadurní MARTÍ (ed.), *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV): Actes del III Colloqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»*, Universitat de Girona, 5-8 de juliol de 2000), Barcelona, Curial Ed. Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 355-372.
- Antònia CARRÉ (2006): Jaume Roig, *Spill*, edició, traducció i comentaris d'A. Carré, Barcelona, Quaderns Crema.
- Roc CHABÀS (1905): *Spill o Libre de les Dones per Mestre Jacme Roig, edición crítica con las variantes de todas las publicadas y las del Ms. de la Vaticana*, pròleg, estudis i comentaris de Roc Chabàs, Barcelona / Madrid, L'Avenç.
- Lluís CIFUENTES (2001): *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona / Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears; «Col·lecció Blaquerna», núm 3. [2a ed. actualitzada, 2006]
- Marie-Noëlle COSTA-REUS (1997): *À propos d'un ichthyonyme fântome dans le*

- Spill, *poème valencien de Jaume Roig (1460)*, «Revue des Langues Romanes», núm. 101/1, ps. 155-166.
- Roger DION (1959): *Historie de la vigne et du vin en France des origines au XIX siècle*, París.
- Martí DOMÍNGUEZ (1999): *La merlina de Jaume Roig*, «El Temps», núm. 1-7 juny.
- Francesc EIXIMENIS (1981): *Lo libre de les dones*, edició crítica de Frank Naccharato, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 2 vols.
- Francesc EIXIMENIS (2005): *Dotzè llibre del crestià*. (Primera part, volum I), a cura de X. RENEDO, S. MARTÍ *et alii*. Girona, Universitat de Girona / Diputació de Girona.
- Hèctor GONZÁLVez (2003): *El diccionari de l'Espill de Jaume Roig*, tesi doctoral dirigida per Rafael Alemany Ferrer i Josep Maetines Peres, Alacant, Universitat d'Alacant.
- Josep GUIA (2002): *De Lo Cartoixà a l'Espill. Concordances textuals i dades contextuals*, «Afers», núm. 41, ps. 151-189.
- Ramon MIQUEL I PLANAS (1936-42): *El espejo de Jaime Roig. Poema valenciano del siglo XV*, Barcelona, Orbis.
- Ramon MIQUEL I PLANAS (1929-50): *Spill o Libre de consells de Jaume Roig, poema satíric del segle XV*, Ramon MIQUEL I PLANAS (ed.), Barcelona, Biblioteca Catalana, 2 vols.
- Paul PANSIER (1979): *Dictionnaire des Anciennes rues d'Avignon*, Marsella, Laffite Repoints [1^a ed. Avinyó 1930].
- Anna I. PEIRATS (2000-2001): *De confraries i gerretes: dues realitats històriques a l'Espill de Jaume Roig*, «Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca», núm. VII, ps. 113-119.
- Xavier RENEDO (1994): *L'heretge epicuri a Lo Somni de Bernat Metge*, dins Lola BADIA i Albert SOLER (eds.), *Intellectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Curial, Barcelona, ps. 109-127.
- Xavier RENEDO (2002): *Eiximenis i el bon ús del vi*, «Estudi General 22. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona» = *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, II, A. ROSSICH, M. VILLALONGA i D. PRATS (eds.), Girona, Universitat de Girona, ps. 251-277.
- Jacques ROSSIAUD (1986): *La prostitución en el Medievo*, Barcelona, Ariel.
- Agustín RUBIO VELA (1998): *Epistolari de la València medieval*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2 vols.
- VALERI MÀXIM (1914): *Llibre anomenat Valeri Màximo dels dits i fets memorables*, Ramon MIQUEL I PLANAS (ed.), Barcelona, Biblioteca Catalana, 2 vols.

- Jordi VENTURA (1978): *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, Tres i Quatre.
- Maria Teresa VINYOLES (1976): *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- Maria Teresa VINYOLES (2005): *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Vic / Lleida, Eumo Editorial/Pagès Editors.
- Jacobus de VORAGINE (1977): *Vides de sants rosselloneses*. Text català del segle XIII establert, comentat i glossat per Ch.S.M. Kniazzezh i E. J. Neugarard, amb prefaci i aportacions de Joan Coromines, Barcelona, Rafael Dalmau, 3 vols.